

ИРРАЦИОНАЛЬНОСТЬ ТА ТОТАЛИТАРНА СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

IRRATIONALITY AND TOTALITARIAN SOCIAL SYSTEM

У статті розкриваються деякі аспекти проблеми ірраціонального в психіці людини. Вказується, що рішення, засновані на ірраціональних устремліннях, далеко не завжди будуть призводити до правильного вибору, а іноді, навпаки, можуть створювати справжні катастрофи. Визначено, що проблема ірраціонального поглиблюється ще тим, що людина живе в певному соціумі, певній культурі й знаходиться під їх безпосереднім впливом, який накладається на її біологічні передумови. Окреслено, що в різноманітних авторитарних та тоталітарних суспільствах людина вимушена пристосовуватись до наперед заданої ірраціональної суспільної ідеології, що шкодить її психічному здоров'ю та благополуччю, поглиблюючи внутрішню дезадаптацію особистості, що часто проявляється у вивченій безпорадності та використанні неадекватних стратегій копію. Вказується, що дезадаптація особистості може вестись до надмірного зосередження на собі та своїх власних егоїстичних інтересах, що завжди призводить до зниження доброти, альтруїстичної поведінки та до загальної моральної деградації особистості, а також її психопатизації. Відмічається, що тоталітарне суспільство просякнуте ірраціональною агресією та насильством по-відношенню до «слабших» (політично, економічно тощо) або інших, і це складає його сутність. Ця соціальна система у своєму розвитку мало чим відрізняється від найбільш примітивної своєї підсистеми, а саме кримінальної спільноти. Наголошується, що армія посідає одне із цільних місць у тоталітарній системі. Вона в повній мірі відображає сутність і порядку системи, яка її породила, і якій вона служить. Висувається гіпотеза про наявність достатньо значного відсотка психопатичних особистостей в арміях тоталітарних держав. Психопати є, скоріш за все, ініціаторами всього насильства, яке вчинює армія тоталітарної країни. Інші військові копіюють їх поведінку, підкорюючись певним соціально-психологічним закономірностям.

Ключові слова: ірраціональність, тоталітарна система, потяг до влади, психопатична особистість, насилля.

Some aspects of the irrational in the human psyche are revealed in the paper. It is stated that solutions, based on irrational aspirations, often lead to an incorrect choice, and sometimes they even lead to real disasters. It is also defined that the problem of the irrational is even deepened by the fact that person lives in a certain society with a definite culture, being under their direct influence, which is combined with individual's biological preconditions. It is outlined that in various authoritarian and totalitarian societies the person is forced to adapt himself/herself to the predetermined irrational social ideology, which is damaging his/her psychological health and well-being, worsening personality's disadaptation, which often manifests itself in learned helplessness and the application of inadequate strategies of copying by an individual. It is pointed out that the disadaptation of a personality may lead to overconcentration of the person on himself/herself and his/her own egoistic interests, which always results in the lack of kindness and altruistic behaviour, moral degradation and psychopathization. It is noted that the essential feature of totalitarian society is irrational aggression and violence against "weaker" (politically, economically etc.) or different members. In its development this kind of a social system is not much different from the most primitive of its subsystems, i.e. criminal community. It is stated in the paper that the army is a key element and a product of a totalitarian system, fully reflecting its essence and order. It is hypothesized that the armies of totalitarian countries are likely to be characterized by significant percentage of psychopathic personalities. Psychopaths are almost certainly the initiators of all violence, committed by armies of totalitarian countries. Other militaries copy their behaviour, following certain social and psychological patterns.

Key words: irrationality, totalitarian system, desire for power, psychopathic personality, violence.

УДК 159.99
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.48>

Степура Є.В.

к. психол.н.,
науковий співробітник
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національно академії педагогічних наук
України

У психології завжди постулювали наявність та важливість ірраціональних аспектів особистості. Виділялися певні інстанції психіки, які несли суто ірраціональний характер по типу ід З. Фрейда або дитини Е. Берна [4; 22]. Загальновідомо, що ірраціональне пронизує всі сфери психіки людини, починаючи від простих рішень, що базуються на особливостях нашого сприйняття, і закінчуючи нашим світоглядом, який може включати в себе різні ірраціональні ідеї, на кшталт теорій змови [8; 5]. Ірраціональні ідеї часто лежать в основі тих чи інших емоційних або особистісних розладів [3]. З іншої сторони, далеко не всі ірраціональні ідеї та устремління є шкідливими. Так, в основі оптимізму, який асоціюється з фізичним і психічним здоров'ям,

а також з успіхом у багатьох видах діяльності, лежить певне викривлення сприйняття світу в позитивну сторону [19]. Іншим прикладом є релігійна віра, яка за певних умов може бути чудовим засобом підтримки особистості, особливо в критичних для неї умовах життєдіяльності. Крім того, у сферу ірраціонального відносять також феномени інтуїції та надсвідомих процесів, які є важливим джерелом не тільки творчості, але й особистісного світогляду та пов'язаних з ним цінностей і смислів.

У цілому ж неможливо оцінити ті чи інші феномени, які підпадають під визначення ірраціонального, використовуючи абсолютні категорії користі – шкоди, добра – зла. До прикладу, релігія часто може мати негативний аспект у вигляді фанатизму,

вироблення деструктивних ідей, концепцій та смислів, що є неодмінним її атрибутом [17]. А оптимізм цілком може зашкодити в певних видах діяльності, на кшталт прогнозування виникнення певних несправностей або катастроф [19]. Та все ж ірраціональне є продуктом нашої еволюції, як біологічного виду, і всі ці психічні структури, навіть схильність до депресії, служили для виживання людини в природних для неї умовах. Але треба завжди мати на увазі думку Г. О. Балла, який в певній мірі ототожнював раціональність і гуманізм, та вказував, що в сучасних умовах існування людини найбільш раціональні рішення є водночас і найбільш гуманними [1]. Зараз перед людиною, яка живе в рамках сучасної культури й цивілізації, стоїть задача свідомої ревізії та відбору дійсно корисних у теперішніх умовах існування людини продуктів нашої біологічної еволюції, оскільки сліпе слідування своїм ірраціональним потягам, які проявляються в тій же інтуїції, далеко не завжди буде призводити до правильного вибору, а іноді буде вести за собою справжні катастрофи. У різноманітних авторитарних та тоталітарних суспільствах людина вимушена адаптуватися до наперед заданої суспільної ідеології, що, безумовно, шкодить її психічному здоров'ю та благополуччю, а також сприяє спотворенню її особистості та внутрішнього світу.

Говорячи про ірраціональні устремління, потяги та інстинкти, перш за все пригадується теорія З. Фрейда з його первісними глибинними інстинктами, якими він намагався пояснити всю динаміку людського психічного життя, та раціональним Его, що протистоїть цим інстинктам [22]. Він першим використав психологічні концепції для пояснення масового насильства, яким є війна. Крім того, варто згадати теорію А. Адлера з його комплексом неповноцінності, який проявляється зокрема у ірраціональному потязі до тотальної влади та насилля [22]. Звісно, зараз ці теорії можуть представляти здебільшого історичний інтерес. Але ми завжди будемо бачити наявність у тих чи інших людей певних ірраціональних устремлінь або потягів як деструктивної, так і цілком позитивної природи, які все ж у деяких випадках можуть призводити до таких же негативних наслідків, як і цілком деструктивні устремління. Загалом же ірраціональні устремління не мають виключно біологічну зумовленість, хоча деякі з них мають виражений біологічний компонент, але все ж соціальна детермінація завжди грає певну роль. До прикладу, схильність до серійних вбивств має виражену біологічну зумовленість у вигляді психопатичності

з наявністю чітко окреслених нейрофізіологічних корелянтів цього типу особистості, але самі деструктивні імпульси серійних вбивць зумовлюються насильством, пережитим у дитинстві [9]. Біологічне виступає тут лише умовою, яка створює можливість для виникнення цих агресивних ірраціональних устремлінь. Протилежний приклад – альтруїстичні устремління, які не мають під собою раціонального базису. Вважається, що вони зумовлені соціальними та культурними факторами, зокрема релігією. Але дослідження показують, що альтруїзм має біологічний базис, оскільки його ознаки є у інших істот, окрім людини [6]. Крім того, сама релігійність визначається вираженими нейрофізіологічними чинниками як здорової, так і патологічної природи [17]. А взагалі треба відмітити, що стосовно устремлінь та потягів поняття ірраціональності є досить умовним, оскільки вони можуть мати логіку в більш широкому еволюційному контексті і вважатися ірраціональними тільки в сучасних умовах існування людини, які визначаються рамками сьогочасної культури й цивілізації. Хоча деякі ірраціональні вчинки, такі як масові вбивства жінок або ґвалтування дітей, звичайно, не може бути пояснено ніякими еволюційними механізмами, а є чистою патологією, яка має як біологічні, так і соціальні (передусім соціальні) чинники.

Тож проблема ірраціонального поглиблюється ще тим, що людина не є ізольованим суб'єктом, а завжди живе в певному соціумі, певній культурі й знаходиться під їх безпосереднім впливом, який накладається на її біологічні передумови. Звісно, соціум з культурою є результатом діяльності людської психіки і в повній мірі відображає еволюційно задані її особливості, що проявляється у відборі певних ідей, цінностей, мемів тощо. Можна сказати, що культура майже завжди відповідає основним біологічно заданим особливостям людської психіки. Ми говоримо «майже», тому що психіка людини не є однорідною, завжди є певні відмінності в сприйнятті світу та способах взаємодії з ним. Але в цілому те, що не відповідає особливостям психіки доволі значної кількості людей, не може відобразитися в культурі, стати її нормою, домінуючим уявленням тощо.

Метою нашої статті є висвітлення деяких, передусім негативних, аспектів ірраціональності у їх зв'язку із сучасними тоталітарними соціальними системами. Треба відмітити, що тоталітаризм і демократія не є цілком дискретними. Скоріш вони являють собою два полюси континууму, на якому перебуває конкретне суспільство [15]. Тож

знаходження і, по можливості, винищення тоталітарних інституцій та пов'язаних з ними ірраціональних ідей та поведінкових проявів є завжди актуальним для побудови здорового суспільства.

Людина, виходячи зі своїх внутрішніх, часто біологічно заданих, передумов, вибирає певний різновид світоглядних установок, які можуть бути як раціональними, так й ірраціональними. Звісно, ми говоримо про ліберальне демократичне суспільство, яке допускає існування різних точок зору та вибір між ними. Але, на жаль, можливість для вибору світогляду існує далеко не завжди. У різноманітних авторитарних та тоталітарних суспільствах людина вимушена намагатися адаптуватися до наперед заданої суспільної ідеології, що, безумовно, шкодить її психічному здоров'ю та благополуччю, а також сприяє спотворенню її особистості та внутрішнього світу. Будь-яке пристосування створює певний стрес та напруження в середині людини, змушує її бути неавтентичною, прикидатись кимось іншим, брехати й лицемірити тощо. Звісно, деяким людям пристосування до тоталітарних норм суспільства легко вдається (це в певній мірі залежить від гнучкості нервової системи, наявності деяких акцентуацій характеру тощо), людині може навіть подобатись грати певну роль, обманюючи оточуючих, комусь прийняття нав'язаних суспільних норм може допомагати відійти від власного я, що з якоїсь причини викликає неприязнь [21]. Але для більшості людей тоталітарна або авторитарна система є фактором, що примушує проявляти негативні сторони особистості, знищуючи її морально. Крім того, вона збільшує загальну ірраціональність людини як через саме нав'язування своїх ірраціональних ідеологем, так і через внутрішню дезадаптацію особистості, як наслідок невдалих спроб пристосування до чужого відносно її сутності та ворожого соціального середовища. Найбільш частим і водночас небезпечним проявом внутрішньої дезадаптації особистості є феномен вивченої безпорадності – людина не вірить у можливості змінювати оточуючу дійсність і лише намагається змиритись із нею, часто використовуючи неадекватні стратегії копінгу. Чільне місце тут займає вживання різноманітних психоактивних речовин (алкоголю, наркотиків тощо), яке в свою чергу призводить до ураження мозку як самої людини, так і її потомства, що може проявлятися у психопатизації особистості, зокрема у збільшенні рівня імпульсивної агресії. Іншою неадекватною стратегією копінгу, яка доповнює вище зазначені, є заміщення. Тут треба

відмітити, що тоталітарність у відповідних країнах пронизує майже всі сфери суспільного життя, як і корупція та бідність, яка є обов'язковою супутницею тоталітаризму [15]. Людина кожен день стикається з проявами агресії та недоброзичливого відношення з боку людей, від яких вона залежить. Треба відмітити, що сам факт перебування на керівній посаді зменшує в людини емпатію, і, навпаки, робить її агресивнішою [23]. А в тоталітарному суспільстві це посилюється відсутністю зовнішніх стимулів через відсутність будь-якого громадського контролю за посадовцями. Тож, не будучи в змозі виразити агресію у відповідь, підлегла людина направляє агресивні імпульси в сторону більш незахищених членів суспільства. Перш за все, мова йде про жінок та дітей, агресія проти яких в тоталітарному суспільстві традиційно не помічається, а, навпаки, легалізується через утвердження політики так званих «традиційних сімейних цінностей», які є тільки способом легалізації сімейного насилля та виховання невротичних та психопатичних особистостей. Іншими об'єктами для заміщення агресії є національні та релігійні меншини, ЛГБТ спільнота, психічно хворі тощо. А це у свою чергу полегшує владі створення образу ворога, який сприяє подальшій консолідації суспільства з утвердженням її верховенства.

У будь-якому випадку внутрішня дезадаптація особистості веде до надмірного зосередження на собі та своїх власних егоїстичних інтересах, що завжди призводить до зниження доброти та альтруїстичної поведінки, та в тій чи іншій мірі до загальної моральної деградації особистості. Відмітимо, що превалюючі в людини психічні стани схильні переходити в риси характеру [13]. Так, зниження альтруїзму, емпатії, зосередженість на егоїстичних інтересах, підвищений прояв агресії може призвести до формування рис, характерних для психопатичних особистостей. В принципі, ми маємо деякі підтвердження впливу ситуативних факторів на підвищення психопатичності особистості [7]. У кращому випадку особистість у тоталітарному суспільстві може стати депресивним, повністю пасивним спостерігачем або простим виконувачем зовнішніх команд, без всякої активності, ініціативи та бажання змінити навколишню дійсність. Треба відмітити, що дослідження підтверджують більш високий рівень песимізму, який лежить в основі вивченої безпорадності, серед населення тоталітарних країн [19].

Тоталітарне суспільство просякнуте ірраціональною агресією та насильством

по-відношенню до «слабших» (політично, економічно тощо) або інакших, і це складає його сутність. Воно прагне уніфікувати людей і підпорядкувати їх в єдину ієрархічну систему, де «слабший» цілком залежить від «сильнішого» і має безапеляційно виконувати його волю (Х. Ортега-і-Гасет вважав це одною із головних відмінностей тоталітаризму від ліберальної системи, де меншості дається право бути собою і впливати на суспільство [18]). Уся ідеологія тоталітарного суспільства направлена на виправдання вище зазначеної установки та стану речей. Звичайно, тотальна влада й насильство маскуються під найсвітлішими гуманістичними ідеалами піклування про народ та його добробут, охорони людей від різних згубних зовнішніх та внутрішніх впливів тощо.

Навіть якщо мова йде про раціоналізм або науковий світогляд, вони в тоталітарному суспільстві виступають лише засобами пропаганди, ціллю якої є легітимізація існуючого режиму та його претензій на повноту влади. При цьому неодмінно в нав'язуваний раціональний науковий світогляд вносяться певні викривлення, які перетворюють його в різновид релігійного, догматичного міфу. Взагалі, в рамках тоталітарного суспільства освіта не вважається цінністю по своїй суті. Вона лише засіб ідеологічної обробки або підготовки важливих для тоталітарного режиму спеціалістів. Освіта в тоталітарному суспільстві завжди обмежена й контрольована. Вона дає лише необхідний мінімум знань та навиків і не націлена на розвиток уміння критично мислити та рефлексувати, що є основою для розвитку суб'єктності особистості. Звідси частково впливає відсутність у представників тоталітарного суспільства чітких моральних та ціннісних орієнтацій. Їх замінюють лише примітивні установки утвердження влади над «слабкими», які характерні для всього тоталітарного суспільства. Як справедливо вказував Л. С. Клейн, коли людина позбавляється культури, з неї вилазить внутрішній дикун [10]. І справді, відсутність належної освіти та ціннісних орієнтацій робить людину більш схильною до сприйняття різних примітивних систем регуляції своєї поведінки, на кшталт «кримінальних понять» з їх антигуманним ставленням до беззахисних членів спільноти, що ніяк не протирічить вище згаданій установці тоталітарного суспільства.

З іншої сторони, різного роду містика, на кшталт телепередач про екстрасенсів, існує, щоб навіювати різного роду примітивні забобони та страхи, а головне, впевненість у власному безсиллі та залежності

людини від невідконтрольних зовнішніх сил, що також грає свою роль в підтриманні тоталітарних інститутів суспільства. Також віра в містичне часто дозволяє людині звільнитися від непомірного тягаря відповідальності за власне життя. Але головна функція нав'язування різних містичних вірувань – це підготовка свідомості людей до зомбування офіційною пропагандою, оскільки, якщо людина повірить в одну ірраціональну ідею, їй куди легше нав'язувати інші ірраціональні ідеї [5]. Перш за все, ті ідеї, що вигідні тоталітарній владі. Загалом же розповсюдженість різних убогих містичних вірувань є однією із ознак примітивного суспільства, яке найбільш схильне до прийняття тоталітаризму. Треба відмітити, що релігійність та містика повинна бути здоровою – вселяти людині оптимізм, позбавляти її зайвих тривог, вселяти впевненість у собі та власних силах, бути орієнтованою на незалежність та власну відповідальність [17]. Тільки у вище зазначеному випадку вони мають право бути представленими в суспільному дискурсі. Але в тоталітарному суспільстві не може бути оптимістичної релігії. Релігія й духовність там є засобом пропаганди, направленої на підвищення рівня тривожності, створення образу небезпечного зовнішнього світу та ворогів, які тільки й хочуть знищити тоталітарну державу та її населення. Релігійні ж вірування, як і все інше містичне та ірраціональне в тоталітарній державі, направлені на загальне зниження критичності мислення у населення для забезпечення його ідеологічної інтоксикації.

Треба відмітити, що попри широке застосування пропаганди, вона не є основою, що забезпечує існування тоталітарного режиму. Так, вона діє на певний відсоток населення, але справжній стержень, який тримає тоталітарну владу – це насилля [15, 21]. Переважна більшість населення розуміє брехливість пропаганди і використовує її штами тільки для виправдання своєї агресії, бездіяльності, або проявляє банальний конформізм. Втім, свідоме декларування пропагандистських ідей через деякий час може зробити з людини справжнього ревносного послідовника цих ідей, що теж є способом формування лояльності тоталітарному режиму [12]. Крім того, людині завжди потрібна певна ідентичність, залученість до чогось більшого. Вона боїться залишитись в самотності, соціальній ізоляції, стати об'єктом осуду тощо. Це теж може бути чинником декларування абсурдних пропагандистських ідей.

На останок треба сказати декілька слів про армію тоталітарної держави та її

схильність до військових злочинів. Дана стаття, звичайно, не може вичерпати означене питання, яке все ще потребує куди більш ретельних досліджень. Але в рамках загального розгляду ірраціональності тоталітарної системи можна виділити ряд факторів ірраціональної агресії армій тоталітарних держав (у тому числі й Росії) проти мирного населення.

Відмітимо, армія посідає одне з чільних місць у тоталітарній системі, оскільки її основною ціллю є тотальне встановлення і утримання своєї влади на якомога більшій території. Армія в повній мірі відображає сутність і порядки системи, яка їх породила, і якій вони служать. Характеризуючи радянську та російську призовну армію, К. Л. Банніков вказував на зниження загального культурного рівня у призовників після потрапляння до неї. При цьому в структурі неформальних міжособистісних відносин солдатів починали проявлятися архаїчні пласти психіки, характерні для членів первісних спільнот із їх ієрархією та схильністю до домінації й насилля над підлеглими членами групи. Цікавою також є аналогія між неформальною соціальною структурою й відносинами в російській армії та соціальною структурою й відносинами, характерними для ув'язнених у пенітенціарних закладах країн колишнього радянського союзу. Врешті, Банніков зазначає, що служба в такій строковій армії через присутність у ній неуставних відносин назавжди накладає певний відбиток на особистість солдатів, роблячи їх більш схильними до агресії та насилля по відношенню до слабших і залежних від них (жінок, дітей тощо) [2]. Такі ж аналогії проводить і Л. С. Клейн [10]. Він вказував на подібність соціальної структури й неформальних відносин ув'язнених, радянських солдат та підліткових угруповань з племенами первісного суспільства. З іншої сторони Клейн наголошував, що відносини між ув'язненими в радянській пенітенціарній є багато в чому відображенням самої радянської системи. Цікаво, що Х. Ортега-і-Гасет характеризував самі тоталітарні системи, як відхід до більш ранніх колективістських суспільних формацій, для яких є характерні вище зазначені примітивні та ірраціональні владні установки [18]. Тож ми маємо соціальну систему, яка у своєму розвитку мало чим відрізняється від найбільш примітивної своєї підсистеми, а саме кримінальної спільноти. Є закономірним її «культурний вплив» на інші відгалуження такої соціальної системи, в тому числі і на армію. Крім того, основний склад армій тоталітарних держав (подібних до Росії) переважно береться із

тих же соціальних низів, що й кримінальні елементи, оскільки, як уже було сказано (див. [15]), корупція та бідність є неодмінним атрибутом тоталітарної держави, і це, звичайно, стосується й армії. Виходячи із встановленої подібності між армією тоталітарних держав та кримінальних спільнот та спільне соціальне походження їх членів, можна зробити припущення про подібність особистісних характеристик цих соціальних утворень. Давно відомо, що великий відсоток контингенту пенітенціарних закладів складають психопатичні особистості [9]. Цілком можлива наявність достатньо значного відсотка таких особистостей і в арміях тоталітарних держав. Саме перебування в таких соціальних утвореннях цілком може сприяти психопатизації особистості, збільшення її потягу до насилля [7; 2]. Крім того, треба мати на увазі вплив соціальних факторів, зокрема, систематичного сімейного насилля, на формування психопатичної особистості, про що говорилось раніше. Також не слід відкидати чисто біологічні фактори схильності до насилля. Окрім суто генетично заданих особливостей структури мозку, характерної для психопатів, на схильність до насилля (в тому числі серійних вбивств, з'валтувань тощо) впливають фізіологічні зміни, спричинені систематичним вживанням алкоголю та наркотиків, мікротравм мозку (зокрема, його префронтальної зони), а також екологічні фактори, зокрема отруєння важкими металами тощо [9; 16]. Вище зазначене, в принципі, не є чимось рідкісним для представників вище згаданих соціальних низів. Усі перераховані фактори сприяють спотворенню потягів та устремлень людини. Частіше всього в неї з'являють різні нав'язливі думки та образи збоченого характеру. Таких людей є достатньо у будь-якому суспільстві, і вони реалізують свої патологічні бажання лише за певних обставин [16]. Треба відмітити, що існують загальні ситуативні умови для виникнення насилля [7]. Вони часто проявляються під час війни і створюють багато можливостей для реалізації різних агресивних імпульсів, в тому числі і патологічної природи. Особливо благодатною у створенні ситуацій реалізації насилля є політика ведення війни тоталітарної держави. Створення образу ворога, відсутність моральних зобов'язань перед цивільними, установка на тотальну владу, повна відсутність контролю за діями солдат, а також повне приховування наслідків їх дій створює ідеальні умови для реалізації ірраціонального збоченого насилля. Крім того, сама ситуація невизначеності, що, безумовно, характерна для війни, може сприяти виявленню

дійсних устремлінь, смислів та цінностей конкретної людини [20]. У нашому випадку – це реалізація збочених фантазій та потягів до тотальної влади та насилля, численні випадки мародерства тощо.

Звісно, далеко не всі солдати тоталітарних держав, що вчиняють військові злочини, є психопатами або людьми з подібними особливостями психіки, які роблять їх схильними до збоченого ірраціонального насильства. Психопати, скоріш за все, є ініціаторами всього насильства, яке вчинює армія тоталітарної країни. В плані конкретних військових злочинів саме збоченість та ірраціональність є почерком людини з психічною патологією. Треба відмітити, що і в таких злочинах можна чітко прослідити вище згаданий ірраціональний мотив влади над «слабкими», характерний для всієї тоталітарної системи. Можна сказати, що збочені злочини солдата-психопата є апогеєм тоталітаризму, його проявом у чистому вигляді. Рядові злочинні дії цілком можуть вчиняти відносно нормальні в повсякденному житті люди. Тут ми підходимо до соціально-психологічних чинників насильства. Як ми можемо бачити з дослідів С. Мілгрема, люди схильні творити зло, підкорюючись авторитету [14]. Нацистські злочинці пояснювали свої дії виконанням наказу та почуттям обов'язку і не розуміли, за що вони були піддані трибуналу [11]. Крім того, сама ситуація невизначеності під час війни робить деяких людей більш схильними до конформізму – людина вважає правильними ті дії, які роблять інші [12]. У людини, напевно, генетично закладена схильність діяти в групі, і підкорятися груповим законам – це є еволюційно виробленою стратегією виживання нашого виду. Хоча треба відмітити, що у людини, в принципі, завжди є можливість протидіяти вказаним соціальним впливам. Філіп Зімбардо розвиває концепцію героїзму як здатності протидіяти соціальній системі, що схиляє людину чинити зло [7]. Але проблема полягає в тому, що члени тоталітарної системи майже не здатні до героїзму. Як вказував Г. О. Балл, щоб мати свободу вибору, треба бути розвинутою особистістю [1]. Суть же тоталітарної системи полягає в тому, щоб примітивізувати особистість, зробити з неї лише виконавця, мінімально схильного до рефлексії.

Тож ми не можемо очікувати ніякого героїзму від людей вихованих тоталітарною системою, які не були залучені до нормальної культури та цінностей, які не здатні критично та далекоглядно мислити, а лише слідувати за примітивними ірраціональними потягами та інстинктами. Звісно, це ніяк не

виправдовує людей, що вчинили військові злочини – усі вони повинні отримати суворе покарання. Просто треба зрозуміти, що поки існує тоталітарна система, вона буде плодити нових злочинців, оскільки насилля є її фундаментальною основою. Критики можуть мені відповісти, що всі армії світу під час війни можуть здійснювати військові злочини. Це так (див. [7]), але в демократичних країнах військові злочини є предметом судових розглядів, а також суспільного осуду як самих злочинців, так і політичного керівництва держави, що може запобігти повторенню таких випадків у майбутньому. Останнє ж є принципово неможливим у тоталітарних країнах, які можуть тільки займатися самовиправданням власних злочинів, що лише показує їх моральну ницість.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Житомир : ПП «Рута», Видавництво «Волинь», 2008. 232 с.
2. Банников К. Л. Антропология экстремальных групп: Доминантные отношения среди военнослужащих срочной службы Российской Армии. Москва : Наука, 2002. 400 с.
3. Бек А., Фримен А. Когнитивная психотерапия расстройств личности : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2017. 448 с.
4. Берн Э. Игры, в которые играют люди: пер. с англ. Киев : Форс Украина, 2016. 288 с.
5. Бразертон Р. Невероятные умы. Чем нас привлекают теории заговоров: пер. с англ. Москва : Альпина Паблишер, 2017. 352 с.
6. Вааль де Ф. Истоки морали: В поисках человеческого у приматов: пер. с англ. Москва : Альпина нонфикшн, 2018. 442 с.
7. Зимбардо Ф. Эффект Люцифера. Почему хорошие люди превращаются в злодеев : пер. с англ. Москва : Альпина нон-фикшн, 2013. 740 с.
8. Канеман Д. Мышление швидко і повільно: пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2017. 488 с.
9. Килл К. А. Психопаты. Достоверный рассказ о людях без жалости, без совести, без раскаяния: пер. с англ. Москва: Центрполиграф, 2015. 320 с.
10. Клейн Л. С. Перевернутый мир. Донецк : ДонНУ, 2010. 406 с.
11. Кемпинский А. Экзистенциальная психиатрия: пер. с пол. Москва : Совершенство, 1997. 320 с.
12. Майерс Д. Социальная психология: пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2012. 800 с.
13. Максименко К. С. Психічні стани та особистісна динаміка. Практична психологія та соціальна робота. 2002. № 8. С. 54–58.
14. Милграм С. Эксперимент в социальной психологии: пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 336 с.
15. Мохаддам М.Ф. Психология диктатуры / пер. с англ. Харьков : Гуманитарный центр, 2017. 328 с.
16. Норрис Д. Серийные убийцы: пер. с англ. Москва : Крон-Пресс, 1998. 320 с.

17. Ньюберг Э., Д'Аквили Ю., Рауз В. Тайна Бога и наука о мозге. Нейробиология веры и религиозного опыта: пер. с англ. Москва: Эксмо, 2013. 340 с.

18. Ортега-и-Гасет Х. Восстание масс. Дегуманизация искусств. Бесхребетная Испания / пер. с исп. Москва : АСТ : МОСКВА, 2008. 347 с.

19. Селигман М. Как научиться оптимизму. Измените взгляд на мир и свою жизнь : пер. с англ. Москва : Альпина Паблишер, 2017. 430 с.

20. Степура Є. В. Ціннісно-сміслові чинники прийняття рішень особистістю в умовах невизначеності: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2016. 204 с.

21. Хоффер Є. Истинноверующий. Личность, власть и массовые общественные движения: пер. с англ. Москва : Альпина Паблишер, 2004. 208 с.

22. Хьелл Л. Теории личности: пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 607 с.

23. Keltner, D. Don't let power corrupt you. Harvard Business Review, 10, 2016. URL: <http://www.agileleanhouse.com/lib/lib/Topics/HierarchyConsequenses/Avoiding%20the%20Behaviors%20That%20Turn%20Nice%20Employees%20into%20Mean%20Bosses.pdf> (дата звернення: 17.04.2022).